

ЕКОНОМІЧНА СВІДОМІСТЬ ОСОБИСТОСТІ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ОБРІЇ АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМИ

У статті представлено основні теоретико-методологічні підходи до визначення економічної свідомості особистості. Запропоновано теоретико-емпіричний матеріал щодо визначення структури, форм і функцій економічної свідомості особистості та обґрунтовано центральні тенденції економічної соціалізації особистості. Встановлено, що цінністю більшості наукових напрацювань є підкреслення ролі вивчення економічної культури особистості, яка повинна забезпечити відповідне адекватне ставлення людини як суб'єкта економічних відносин до економічних об'єктів та ситуацій, та, відповідно, й процес ефективної економічної соціалізації особистості.

Ключові слова: свідомість, економічна свідомість, економічна соціалізація, економічна культура особистості.

В статье представлено основные теоретико-методологические подходы к определению экономического сознания личности. Предложено теоретико-эмпирический материал изучения структуры, форм и функций экономического сознания личности и обосновано центральные тенденции экономической социализации. Установлено, что ценностью большинства научных работ является подчеркивание роли изучения экономической культуры личности, которая должна обеспечить соответствующее адекватное отношение человека как субъекта экономических отношений к экономическим объектам и ситуациям, и соответственно, процесс эффективной экономической социализации личности.

Ключевые слова: сознание, экономическое сознание, экономическая социализация, экономическая культура личности.

Постановка проблеми. Процес розбудови та розвитку демократичної України та глобальні перетворення в усіх сферах її життя формують соціальне замовлення на формування економічно освіченої особистості. У зв'язку з цим зростає актуальність вивчення феномена економічної свідомості особистості, який тривалий час не досліджувався у вітчизняній науці, і лише останнім часом набуває значущості у наукових теоретичних та прикладних доробках вітчизняних та зарубіжних вчених. З огляду на існуючі напрацювання вивчення економічної свідомості, можна виокремити такий ключовий аспект необхідності вивчення цього психологічного феномена у зв'язку із процесами

входження економічної свідомості в соціально-економічну сферу суспільства, що однозначно пов'язано із дослідженням економічної соціалізації.

Виходячи з вищесказаного пропонуємо теоретико-методологічний аналіз структури, форм і функцій економічної свідомості особистості в межах обґрунтування центральних тенденцій формування економічної соціалізації особистості, що і є **метою** представленої матеріалу статті.

Основний виклад матеріалу. Невід'ємною складовою свідомості особистості є її економічна свідомість. Сьогодні в науці існують різні підходи до трактування категорії «економічна свідомість». Її розглядають як складову частину індивідуальної свідомості, рівень психічного сприйняття економічних процесів, який формує реакцію і відповідну поведінку людини [2]. У дослідженнях О. Дейнеки [4] та В. Москаленко [13] економічна свідомість є системною складовою свідомості особистості та вищим рівнем психічного відображення людиною економічних відносин. Як особливу форму психічної діяльності, орієнтовану на відображення і перетворення економічної дійсності, трактують економічну свідомість Г. Ложкін, В. Спасенніков, В. Комаровська [12]. В. Лагутін вважає, що економічна свідомість є здатністю особистості пізнавати, відображати й узагальнювати економічну дійсність, передбачати і прогнозувати розвиток економічних процесів [11].

Не зважаючи на різноманітність підходів до трактування визначення економічної свідомості, можна зробити висновок, що вона є невід'ємною складовою свідомості особистості, яка спрямована на відображення, перетворення і прогнозування економічної реальності. Як складне психічне утворення, економічну свідомість формують певні структурні компоненти. Їх виділяють, беручи за основу функціональну організацію структури свідомості: відчуття, відображення, почуття, емоції, уявлення, мислення, мотиви, норми в економічній сфері; або сукупність особистісних конструктів, через які відображено економічні відносини [10, с. 42-43].

Структурними елементами економічної свідомості за В. Хащенком, є усвідомлювані елементи психологічного ставлення особистості до економічного середовища: когнітивні (соціальні уявлення, знання, рефлексія), конативні (мотиваційно-потребові стани свідомості – готовність, наміри, переваги, інтереси), емотивні (переживання, оцінки, відчуття) [20]. При цьому ставлення до себе, як до економічного суб'єкта, є центральним компонентом економічної свідомості. В дослідженнях В. Фоміних

структура економічної свідомості включає: фонд актуальних та дієвих економічних знань; виділення позиції «Я-власник» і «Я-невласник»; цілеспрямовану економічну діяльність; особистісний рівень розвитку економічних відносин; нестійкі елементи економічної свідомості (економічні потреби, економічні інтереси, оцінки, погляди, мотиви поведінки та ін.); стійкі елементи економічної свідомості (економічний світогляд, традиції, звичаї, норми, стереотипи економічної поведінки та ін.); економічну поведінку різних груп населення [цит. за 13]. Є.Шібанова провідними компонентами структури економічної свідомості вважає: уявлення про себе як про економічний суб'єкт, про багатство, ставлення до багатих та бідних, грошей, власності, соціальні установки на форми господарювання, відношення до конкуренції, орієнтацію на економічні цінності [21].

В дослідженнях Г. Ложкіна, В. Спасеннікова та В. Комаровської структуру економічної свідомості представлено: з точки зору суб'єкта економічної свідомості (індивідуальна економічна свідомість, групова економічна свідомість, масова економічна свідомість); за глибиною відображення (побутова економічна свідомість, теоретико-ідеологічна економічна свідомість); за психологічною природою економічної свідомості (економічні емоції та почуття, перцептивна сфера економічної поведінки, економічні уявлення та економічне мислення, вольові компоненти); за функціональними формами економічної свідомості (економічні оцінки, економічні переконання, економічні знання) [12, с. 9-10].

Економічна свідомість представлена такими формами: масовими, груповими та індивідуальними. Масова економічна свідомість є свідомістю переважної більшості або великої частини суспільства на економічні процеси, які мають для неї певне значення та економічні наслідки. На формування масової свідомості впливають рівень сподівань людей та оцінки ними своїх можливостей впливу на економічну ситуацію; соціально-економічні цінності великих груп; швидкозмінні думки та настрої, які пов'язані зі зміною економічної ситуації на макrorівні, рівні регіону, окремої організації. Групова економічна свідомість є узагальненою свідомістю груп людей, які об'єднані соціальними, духовними, віковими та іншими ознаками, і визначається як сукупність думок, уявлень, що зумовлюють основний зміст і напрям економічної активності конкретної групи [18, с.29]. Із індивідуальним рівнем пов'язується існування індивідуальної економічної свідомості. Вищим рівнем психічного відображення особистістю економічних відносин є актуальна економічна свідомість, осно-

вними функціональними формами якої є знання, оцінки та переконання.

В кожної людини формується суб'єктивне сприйняття економічної реальності. Воно зумовлене рівнем економічних знань та культури мислення. При відсутності наукових знань і уявлень, особистість у своїх діях керується повсякденною свідомістю. З цього слідує, що економічна свідомість може формуватися емпіричним шляхом (виходячи із особистого досвіду, повсякденних уявлень), так і на науковій основі, шляхом вивчення і пізнання економічних явищ та процесів [11]. Основними факторами формування економічної свідомості є: соціально-економічні умови трудової діяльності та життєдіяльності суб'єктів економічної активності; характеристики тих соціальних груп, в які включені суб'єкти економічної активності; індивідуально-психологічні характеристики окремих осіб як суб'єктів економічної активності; гендерні особливості осіб як суб'єктів економічної активності [9, с. 7].

Результати наукового пошуку засвідчують, що економічна свідомість виконує певні функції [9; 16; 19 та ін.]. Економічній свідомості притаманні *пізнавальна* функція, яка реалізується в процесі наукової діяльності й у практиці економічного життя; *регулятивна* функція, яка реалізується за допомогою права, моралі, політики у сфері виробництва й розподілу матеріальних благ; *евристична* функція, яка забезпечує індивідуальні й суспільні програми економічної діяльності, творчо трансформує й адаптує їх до нових умов економічного життя; і *виховна* функція, яка реалізується в якостях підприємництва, працьовитості, бережливості, екологічності. Російський дослідник М. Семьонов у своєму дослідженні економічної свідомості особистості виділяє лише дві функції: відображення об'єктивної економічної реальності і створення моделі економічної сфери життя, а також регулювання і перетворення навколишнього світу і самого себе у ньому [16]. А в дисертаційному дослідженні В. Комаровської основними функціями економічної свідомості є відображувально-інформаційна, комунікативна, оцінкова, акумулятивна та регулятивна [9]. Функції економічної свідомості, зокрема, і весь процес економічної свідомості, в цілому, забезпечуються механізмами її функціонування. Основним механізмом функціонування економічної свідомості особистості є активне відображення навколишньої дійсності. При цьому критерієм зрілості економічної свідомості є домінування співробітництва серед багатьох форм прояву співвідношення «вигода для себе – вигідна для інших» [4].

Отже, економічна свідомість є складовою свідомості особистості, яка спрямована на відображення, прогнозування та пе-

ретворення економічної дійсності. Структурними компонентами економічної свідомості, як складової свідомості особистості, окрім відчуттів, відображень, почуттів, емоцій, уявлень, мислення, мотивів і норм в економічній сфері є також професійна ідентичність. Формування економічної свідомості відбувається у процесі економічної соціалізації, адже в процесі життєдіяльності людина вступає у різні соціально-економічні відносини. Саме це й сприяє засвоєнню нею економічних цінностей суспільства. Як зазначає В. Москаленко, соціально-психологічний процес входження індивіда в економічну систему суспільства є його економічною соціалізацією [13, с.3]. Вона є невід'ємною складовою загального процесу соціалізації особистості. В процесі економічної соціалізації визначаються та формуються економіко-психологічні характеристики людини. Їхнє становлення та розвиток відбувається в процесі економічної життєдіяльності особистості та засвоєння нею економічних цінностей суспільства. Кінцевим продуктом економічної соціалізації є формування особистості як суб'єкта економічної діяльності. Цей процес здійснюється під впливом таких чинників, як-от: системи цінностей суспільства; потребових систем індивіда; ціннісних репрезентацій особистості; соціальних параметрів.

В соціально-психологічній літературі можна зустріти безліч визначень та інтерпретацій економічної соціалізації особистості. Зокрема, А. Вяткін вважає процес становлення і розвитку економічної свідомості економічною соціалізацією [3]. А. Прутченков економічну соціалізацію розглядає як об'єктивний процес засвоєння особистістю економічних поглядів, переконань, цінностей, норм економічного життя, притаманних суспільству [15, с. 16]. Г. Сімя визначає економічну соціалізацію як процес перетворення людини у повноправного члена економічного співтовариства, під час якого відбувається засвоєння індивідом соціального простору, обмеженого господарською діяльністю, формування уявлень про економічні процеси і явища та їхнє втілення у конкретні форми соціально-економічної діяльності індивіда, а також формування його економічної поведінки [17, с. 26]. Є. Козлова визначає економічну соціалізацію як процес становлення економічної свідомості, засвоєння ролей, норм, навичок та цінностей економічної поведінки. На думку вченої, економічна соціалізація є процесом, в рамках якого відбувається інтеріоризація економічної реальності, шляхом пізнання економічної дійсності, засвоєння економічних знань, набуття економічних уявлень, пізнання економічних категорій, засвоєння та реалізація ро-

лей та навичок економічної поведінки. При цьому, складовими процесу економічної соціалізації є: соціально-економічна, яка пов'язана із набуттям ролей, норм і цінностей економічної поведінки та індивідуально-психологічна, яка спрямована на формування й розвиток відповідних здібностей, навичок й індивідуальних стилів [8, с.15].

Е. Анкудінова, проаналізувавши основні категорії економічної психології (економічна свідомість, економічна поведінка, економічна роль, економіко-психологічна адаптація) розглядає економічну соціалізацію як психологічний феномен: засвоєння економічних ролей, успішність в господарській діяльності (економічна поведінка); рівня віддзеркалення економічних відносин, що визначає економічну поведінку (економічна свідомість); адаптації до умов економічної життєдіяльності в соціумі (економіко-психологічна адаптація); прояву економічної самосвідомості особи (економічна ідентичність); психологічної готовності до економічної діяльності (економічна спрямованість) [1]. Н. Дембицька пропонує розглядати економічну соціалізацію як окрему модель соціалізації з позицій структурно-системного підходу – як складову єдиного процесу соціалізації особистості. Перший підхід спрямований на формування такого типу особистості, який є втіленням обов'язкових вимог до індивідів з боку сучасної соціально-економічної системи українського суспільства, яке швидко оновлюється і змінюється. Інший підхід постає як формування економіко-психологічних характеристик особистості через засвоєння нею економічних цінностей суспільства в процесі економічної життєдіяльності [4, с. 53].

Конкретизуючи проведений матеріал аналізу у психологічній літературі, варто назвати основні напрями дослідження економічної соціалізації, що певною мірою систематизує отримані теоретичні положення. Вдалим, на нашу думку, є виділення таких трьох напрямів у дослідженні економічної соціалізації – *інформаційного, поведінкового і психологічного* [7, с. 26]. Представники інформаційного напрямку дослідження економічної соціалізації пов'язують його із оволодінням індивідом науковими та економічними поняттями, а також економічними теоріями і формуванням на цій основі уявлень про економічну дійсність. Поведінковий аспект передбачає набуття людиною навичок економічної поведінки і взаємодії. Формування ставлення особистості до системи цінностей і моральних норм суспільства в процесі економічної діяльності розкривають представники психологічного напрямку дослідження економічної соціалізації.

В рамках проведених досліджень встановлено, що економічна соціалізація має певну структуру, форми, етапи та механізми реалізації. Структурними компонентами даного процесу є: *когнітивна, афективна та конативна складові* [4]. Когнітивна складова економічної соціалізації відображає низький, середній, та високий рівні сформованості економічних уявлень особистості. Низький рівень сформованості економічних уявлень характеризується відсутністю уявлень про основні економічні явища або фрагментальними уявленнями, які відображають несуттєві якості. Середній рівень вказує наявність уявлень про окремі економічні явища, які базуються на конкретних проявах, а також на функціональних або змістовних особливостях даних явищ. Високий рівень засвідчує наявність економічних уявлень, заснованих на розумінні сутності, змісту та функціональних особливостей економічних явищ. Афективна складова висвітлює наявність емоційного ставлення індивіда до економічної дійсності (ставлення до багатства і бідності, приватної власності, проблеми праці та зайнятості, співвідношення винагороди та виконаної роботи, інфляції, зміни курсу валют). Конативна складова характеризується різними формами економічної поведінки (споживчої, виробничої, обмінно-розподільчої, зберігаючої, інвестиційної).

В рамках економічної соціалізації виділяють *трудова* (формування ставлення до праці засобами поведінкового досвіду у різних сферах (домашня праця, навчальна діяльність)); *споживчу* (набуття навичок споживання та засвоєння знань про економічні поняття, які характеризують різноманітні аспекти споживання) та *власне економічну* соціалізацію (формування уявлень про економічні феномени – рекламу, банк, бідність, багатство, інфляція та ін.).

Базовими формами економічної соціалізації є: *цілеспрямована* – плановий процес, який реалізується через різні соціальні інститути (дошкільні заклади, школи, вузи і т.д.) у відповідності із нормами і вимогами суспільства; *стихийна* – процес соціалізації, якому властивий ситуативний характер (спілкування у сім'ї та поза її межами, вплив засобів масової інформації); *самовиховання* – самоорганізація особистості через власний досвід та значущі орієнтири розвитку [8, с.23]. Економічна соціалізація може бути *добровільна* та *примусова*. Добровільна передбачає активне і свідоме включення особистості у систему нових соціально-економічних відносин. Примусова супроводжується внутрішнім конфліктом у неприйнятті нових економічних реалій на ціннісному рівні, при наявності орієнтації на дані цінності у

поведінці особистості. Для підростаючих поколінь характерна добровільна соціалізація. Натомість, представники старших поколінь демонструють примусову економічну соціалізацію, яка може переходити у ресоціалізацію.

Основними етапами економічної соціалізації є: *адаптація* – процес пристосування людини до умов соціально-економічної дійсності; *ідентифікація* – ототожнення особистістю себе з певною соціально-економічною групою; *індивідуалізація* – збереження та розвиток індивідом тенденції до автономії, формування власної позиції, зумовленої особистісними особливостями; *інтеграція* – досягнення певного балансу між окремими людьми, особистістю та суспільством, знаходження оптимального варіанта життєдіяльності у соціумі; *наднормативна індивідуалізація* – створення власного феноменологічного простору [14; с. 55].

Відомий український науковець Г. Ложкін, аналізуючи економічну свідомість особистості, прийшов до висновку, що соціально-економічний статус є важливим чинником економічної соціалізації [12]. На думку Н.Дембицької, ідея репрезентації відносин власності як носія економічного досвіду суспільства є чинником економічної соціалізації молоді [5, с. 59]. У своїх дослідженнях вчена підтвердила існування причинно-наслідкових зв'язків між економічною соціалізованістю і смисловим змістом економічного досвіду. В основу теоретичного обґрунтування даного положення нею було покладено ідеї концепції соціальних репрезентацій, смислової теорії свідомості та смислового змісту особистого досвіду. Вхідження особистості в економічну систему суспільства є процесом становлення та розвитку її економічної свідомості.

Висновки. Проведений теоретико-методологічний аналіз проблеми економічної свідомості ще раз доводить, що цінністю більшості наукових напрацювань є підкреслення ролі вивчення економічної культури особистості, яка повинна забезпечити відповідне адекватне ставлення людини як суб'єкта економічних відносин до економічних об'єктів та ситуацій, та, відповідно, й процес ефективної економічної соціалізації особистості. Такий ракурс розгляду проблеми буде складати основний спектр подальших теоретичних розвідок та емпіричних досліджень феномена економічної свідомості на різних вікових етапах становлення особистості.

Список використаних джерел

1. Анкудинова Е. В. Определение сущности экономической социализации / Е. В. Анкудинова // Вестник Челябинского государственного педагогического университета. – 2009. – С. 5–15.

2. Бункина М. К. Экономика и психология. На перекрестке наук / М. К. Бункина, А. М. Семенов. – М. : «Дело и Сервис», 1999. – 263 с.
3. Вяткин А. П. Психологические методы изучения экономической социализации личности в процессе обучения / А. П. Вяткин. – Иркутск: Изд-во БГУЭП, 2004. – 228 с.
4. Дейнека О. С. Экономическая психология: [уч. пос.] / О. С. Дейнека. – СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2000. – 160 с.
5. Дембицька Н. М. Соціально-психологічні проблеми економічної соціалізації молоді / Н. М. Дембицька // Соціальна психологія. – 2008. – №3. – С. 53–67.
6. Економічна соціалізація молоді: соціально-психологічний аспект / В. В. Москаленко, І. В. Білоконь, Н. М. Дембицька та ін. ; [за заг. ред. В. В. Москаленко] – К.: Укр. центр політичного менеджменту, 2008. – 336 с. – (Бібліотека журн. «Соціальна психологія»).
7. Землянская Е. Н. Социализация младших школьников в процессе экономической подготовки / Е. Н. Землянская. – М. : МПГУ, 2006. – 235 с.
8. Козлова Е. В. Психологические основы экономической социализации / Е. В. Козлова. – Великий Новгород : НовГУ, 2004. – 80 с.
9. Комаровська В. Л. Особливості економічної свідомості студентів вищих навчальних закладів : автореф. дис. ... канд. психол. наук / В. Л. Комаровська. – Київ : [б. в.], 2006. – 20 с.
10. Косов О. В. Основная компонента экономического сознания – мифологическая / О. В. Косов // Профессиональное самосознание и экономическое поведение личности: [мат. II-ой междунар. интернет-конф.; отв. ред. М. Ю. Семенов. – Омск: Изд-во «Полиграфический центр КАН», 2007. – С. 42–50
11. Лагутін В. Д. Людина і економіка. Соціоекономіка: [навч. посіб. для вузів] / В. Д. Лагутін. – К. : Просвіта, 1996. – 336 с.
12. Ложкін Г. Особливості та структура економічної свідомості суб'єктів соціального простору / Г. Ложкін, В. Спасенников, В. Комаровська // Соціальна психологія. – 2004. – №1. – С. 8–16.
13. Москаленко В. Сучасні напрямки досліджень в економічній психології / В. В. Москаленко // Соціальна психологія. – 2004. – №2. – С. 3–18.
14. Поваренков Ю. П. Психологическое содержание профессионального становления человека / Ю. П. Поваренков. – М. : Изд-во УРАО, 2002. – 160 с.

15. Прутченков А. С. Проблемы и противоречия формирования экономической культуры учащихся современной школы / А. С. Прутченков // Стандарт экономического образования в общеобразовательных учреждениях: разработка, апробация, внедрения. – Самара: СИПКРО, 1996. – С. 15–18.
16. Семенов М. Ю. Гендерные особенности экономического сознания старшеклассников / М. Ю. Семенов // Профессиональное самосознание и экономическое поведение личности: Мат. II-ой междунар. интернет-конф., [отв. ред. М. Ю. Семенов]. – Омск : изд-во «Полиграфический центр КАН», 2007. – С. 62–85.
17. Семья Г. Экономическая социализация детей и подростков: периодизация и результаты / Г. Семья // Школьный экон. журн. – 1998. – №. 5. – С. 25–31.
18. Тернер Дж. С. Социальная идентичность, самокатегоризация и группа / Дж. С. Тернер, П. Дж. Оукс, С. А. Хеслем, В. Дэвид // Иностран. психология. – 1994. – №2. – С. 8–17.
19. Устинова О. Соціально-педагогічні аспекти економічного виховання особистості у вищому навчальному закладі комерційного типу / О. Устинова // Вісн. Льв. ун-ту. Серія «Пед. науки». – 2005. – Вип. 19. – Ч. 2. – С. 229–232.
20. Хащенко В. А. Модель субъективного экономического благополучия / В. А. Хащенко // Психол. журнал. – 2005. – Т. 26. – № 3. – С. 38-50.
21. Шибанова Е. С. Образы богатого и бедного человека: компоненты экономического сознания / Е. С. Шибанова // Ежегодник РПО: Материалы III-го Всеросс. съезда психологов: [в 8-ми т.]. – СПб. : СПб ГУ, 2003. – Т. 8. – С. 423–427.

The main theoretical and methodological approaches to economic consciousness of the individual are presented in the article. Theoretical evidence and empirical data to determine the structure, form and function of the economic consciousness of the individual are offered and central trends of economic socialization are proved. The personality integration to the economic system of society is researched to be a process of formation and development of its economic consciousness. The value of most scientific works is established to be an emphasis on the studying of personality's economic culture that must provide a corresponding adequate attitude of a person as a subject of economic relations to economic objects and situations, and accordingly a process of effective economic socialization of a personality.

Keywords: consciousness, economic consciousness, economic socialization, economic culture of a personality.

Отримано: 2.02.2013 р.